

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZIRLIYI
BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ**

BAKALAVR PİLLƏSİ ÜÇÜN

050503- “COĞRAFIYA” VƏ

**050103 - “COĞRAFIYA MÜƏLLİMLİYİ”
İXTİSASLARI ÜZRƏ**

PROQRAMLAR TOPLUSU

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZIRLIYI
BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
BAKALAVR PİLLƏSİ ÜÇÜN

İxtisas: 050503 - “Coğrafiya”
İxtisas: 050103 - “Coğrafiya müəllimliyi”

IPF-B10 -“Fiziki coğrafiyanın əsasları”
fənninin

P R O Q R A M I

Bakı Dövlət Universitetinin
_____ -ci il tarixli _____ sayılı əmri
ilə fənn proqramı kimi təsdiq edilmişdir.

B A K İ – 2 0 2 1

Tərtib edənlər:

1. **Qəribov Yaqub Əli oğlu**, BDU, “Fiziki coğrafiya” kafedrasının müdiri, c.e.d., professor.
2. **İsmayılov Mirnuh Cavad oğlu**, AMEA akad.H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun “Landşaftşünaslıq və landşaft planlaşdırılması” şöbəsinin müdiri, c.e.n., dosent
3. **Həsənəliyeva Ləman Həsən qızı**, BDU, “Fiziki coğrafiya” kafedrasının müəllimi, c.ü.f.d.

Elmi redaktor: İmanov Fərda Əli oğlu, BDU, “Hidrometeorologiya” kafedrasının müdiri, c.e.d. professor

Rəyçilər:

1. **Qocamanov Məqsəd Hüseyn oğlu**, BDU, “Geodeziya və kartoqrafiya” kafedrasının müdiri, professor
2. **Yunusov Müseyib İdris oğlu**, AMEA akad.H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun “Təhsil” şöbəsinin müdiri, c.e.n., dosent

FIZIKI COĞRAFIYANIN ƏSASLARI

İzahat vərəqi

“Fiziki coğrafiyanın əsasları” fənni BDU-nun Coğrafiya fakültəsində bakalavr – “Coğrafiya” və “Coğrafiya müəllimi” ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrə I kursda tədris olunur. “Coğrafiya” və “Coğrafi müəllimliyi” ixtisaslarında I semestrədə 60 saat (30 saat - mühazirə, 30 saat - məşğələ) həcmində tədris olunur.

Kursun əsas məqsədi:

Fənnin tədrisində əsas məqsəd Yer kürəsinin təbiətinin yaranması və inkişafını vahid təbii sistem şəklində dərk etmək üçün ayrı-ayrı təbii komponentlərin və coğrafi təbəqənin bütövlükdə yerin planetar və geoloji inkişaf mərhələsindəki diferensiasiya qanunauyğunluqlarını tələbələrə öyrətmək, müasir dövrdə sürətli inkişaf nəticəsində yaranan qlobal ekoloji-coğrafi problemlərin mahiyyətini elmi əsaslandırmaqla onların mənfi nəticələrini aradan qaldırmağın səmərəli yollarını tapmaq qabiliyyətini aşılamaqdır.

Kursun tədrisində tələbələr bilməlidirlər:

Yer qabığında baş verən proseslərin və hadisələrin başlıca səbəblərini, coğrafi təbəqənin zonal, azonal və sektorial diferensiasiya qanunauyğunluqlarını, Yer qabığının yaranması, tarixi dövrlər ərzində dəyişilməsi, müasir relyefin özünəməxsus xüsusiyyətləri, təsnifatı, relyefi təşkil edən mineral və süxurların xüsusiyyətlərini, coğrafi təbəqənin və onun ayrı-ayrı struktur bölmələrinin tərkibini, dinamikasını, inkişaf və təkamülünü, üzvi aləmin yaranması, coğrafi

paylanması və onların mənimsənilməsini, transformasiyasını, hidrosferin və onun hissələrinin coğrafi və hidroloji xüsusiyyətlərini, coğrafi təbəqənin inkişafın xüsusiyyətlərini, ekoloji problemlərini və onlarla bağlı olan problemləri.

Kursun tədrisində tələbələr bacarmalıdır:

Coğrafi təbəqənin zonal, azonal, sektorial differensiyasını yaradan amillərin səbəblərini aşkar etməyi, relyefin müxtəlif dövrlərdə inkişafı və müasir relyef formalarının yaranmasının səbəblərini araşdırmağı, iqlimin və onun ayrı-ayrı ünsürlərinin Yer in təbiətinə, müxtəlif komponentlərə təsirini, yer səthində istiliyin, rütubətin, radiasiyanın paylanma səbəblərini araşdırmağı, Yer in su təbəqəsini, onun ayrı-ayrı hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsini böyük və kiçik su dövrünün nəticələrini, quru sularının coğrafi paylanma qanunauyğunluqlarını, coğrafi təbəqənin və Yer in təbii landşaftlarının inkişaf qanunlarını, üzvi aləmi təşkil edən müxtəlif komponentlərin yayılmasını və onların tarixi dövrlər ərzində inkişafını, Yer küresində paylanmasını və onun xəritələşdirilməsini bacarmalıdır.

Yiyələnməlidirlər:

Fizik coğrafiyanın əsas elmi istiqamətlərini, onun tədqiqat obyektini olan coğrafi təbəqə, bu təbəqədə baş verən prosesləri, onları yaradan səbəbləri və xarakter xüsusiyyətlərini öyrənməkdir.

Mövzular üzrə saatların paylanması

№	Mövzular	Cəmi	Müh.	Məşğ
1.	Fiziki coğrafiyanın əsasları fənninin predmet məqsədi, vəzifəsi, coğrafiya elmləri sistemindəki yeri, tədqiqat metodları	4	2	2

2.	Coğrafi təbəqə, quruluşu, onun inkişaf mərhələləri və qanunauyğunluqları.	4	2	2
3.	Yer kürəsinin yaranması, planetar və geoloji inkişaf mərhələləri.	4	2	2
4.	Litosfer və onun inkişafı, strukturu	4	2	2
5.	Yer səthinin relyefi. Relyefin genetik təsnifatı. Morfostruktur və morfostkulpturlar	4	2	2
6.	Yer səthində ekzogen relyefəmələgətirici proseslər	4	2	2
7.	Yerin Günəş sistemindəki mövqeyi, forma və ölçüləri. Yer in öz oxu və Günəş ətrafında hərəkəti, coğrafi nəticələri.	4	2	2
8.	Atmosferin tərkibi, quruluşu. Günəş radiasiyası. Havanın temperaturu və onun üfüqi və şaquli paylanması	4	2	2
9.	Atmosfer təzyiqi. Hava kütlələri. Küləklər. Atmosfer yağıntılarının Yer səthində paylanması. Yer in iqlim qurşaqları və iqlim tipləri	4	2	2
10.	Hidrosfer, mənşəyi, inkişafı, tərkib hissələri. Dünya okeanı, onun hissələri.	4	2	2
11.	Dünya okeanı suyunun fiziki-kimyəvi və hidrodinamiki xüsusiyyətləri	4	2	2
12.	Qurunun suları. Çaylar. Göllər. Yeraltı sular. Buzlaqlar. Bataqlıqlar.	4	2	2
13.	Biosfer, yaranması, inkişaf xüsusiyyətləri. Torpaq və onun coğrafi paylanması.	4	2	2
14.	Yer səthinin təbii kompleksləri. Təbii zonalar. Landşaftlar və onların təsnifatı.	4	2	2
15.	Coğrafi mühit. Yer səthi təbiətinə insanların təsiri, ekoloji problemlər.	4	2	2
	Cəmi:	60	30	30

Mövzular və onların qısa məzmunu

1. Fiziki coğrafiyanın əsasları fənninin predmeti, məqsədi, vəzifəsi, coğrafiya elmləri sistemindəki yeri, tədqiqat metodları. Fiziki coğrafiyanın əsaslarının müasir coğrafiya elmləri sistemində yeri. Fiziki coğrafiyanın əsasları elminin predmeti, əsas vəzifələri, tədqiqat üsulları və əhəmiyyəti **(1,2,3,4,5).**

2. Coğrafi təbəqə, quruluşu, onun inkişaf mərhələləri və qanunauyğunluqları. Coğrafi təbəqənin strukturu, quruluşu. Coğrafi təbəqənin fasiləsiz inkişafını təmin edən enerji mənbələri, əsas mexanizmləri (su dövrəni, atmosferdə hava sirkulyasiyası, bioloji dövrəni, yer qabığına maddələr mübadiləsi və s.). İnkişafın əsas səbəbləri. Coğrafi təbəqənin inkişaf qanunauyğunluqları (bütövlük, ritmiklik, coğrafi zonallıq). Coğrafi təbəqənin inkişaf mərhələləri və diferensiasiya xüsusiyyətləri **(2,3,4,5,6).**

3. Yer kürəsinin yaranması, planetar və geoloji inkişaf mərhələləri. Yer kürəsinin yaranması haqqındakı fərziyyə və nəzəriyyələr. Yer planetar inkişaf mərhələsi. Ay erası. Yer qabığının yaranması və inkişaf mərhələləri. Yer geoloji inkişaf tarixi. Yer mütəq və nisbi yaşı. Yer geoloji inkişafının əsas xüsusiyyətləri. Geoxronoloji cədvəl. Eonlar, eralar və geoloji dövrlər **(3,5,6).**

4. Litosfer və onun inkişafı, strukturu. Yer daxili quruluşu. Nüvə, mantiya və Yer qabığı, onların hissələri, yaranması. Astenosfer anlayışı. Yer qabığının tipləri. Yer qabığı və onu təşkil edən süxurlar. Materik və okean tipli yer qabığının tərkibi və quruluşundakı fərqlər. Litosfer təbəqələri. Materik və okean tipli təbəqələr. Dağməhləmə və onun əsas mərhələləri: Baykal, Kaledon, Hertsin, Mezozoy

(Kimmeri), və Alp. Platforma və geosinklinal anlayışı. Qədim və cavan platformalar **(3,5,6,7)**.

5. Yer səthinin relyefi. Relyefin genetik təsnifatı. Morfostruktur və morfoskulpturlar. Relyef anlayışı. Relyefin genetik təsnifatı, onun taksonomik vahidləri. Morfostruktur və morfoskulptur anlayışları, onların təsnifatı. Əsas endogen relyef əmələgətirən proseslər. Tektonik hərəkətlər, vulkanizm və seysmik proseslər. Qurunun relyefi. Dağlar və düzənliklər, onların təsnifatı, yüksəkliyinə və mənşəyinə görə onların qruplaşdırılması. Dünya okeanı dibinin relyefi və onun təsnifatı **(2,3,5,6,7,8)**.

6. Yer səthində ekzogen relyefəmələgətirici proseslər. Ekzogen relyef əmələgətirən proseslər. Erozion, akumulyativ, qlyasial, flüvial, qravitasion, eol, abrazion və s. proseslər, onların yaratdığı relyef formaları **(3,5,6,7,8)**.

7. Yerin Günəş sistemindəki mövqeyi, forma və ölçüləri. Yerin öz oxu və Günəş ətrafında hərəkəti və coğrafi nəticələri. Qalaktika, kosmos, kəhkəşan anlayışları. Günəş sistemi və onun planetləri. Günəş sisteminin yaranması haqqında fərziyyələr. Günəş haqqında məlumat. Daxili və xarici planetlər, onların əsas xüsusiyyətləri. Yerin Günəş sistemindəki mövqeyi, Yerin forma və ölçüləri, maqnitizmi. Yerin Günəş ətrafında orbital hərəkəti, onun coğrafi nəticələri. Fəsillərin, qütb gecə və gündüzləri, işıqlanma və istilik qurşaqlarının, qütb dairələri və tropiklərin yaranması. Yerin öz oxu ətrafında hərəkəti və onun coğrafi nəticələri: gecə və gündüzün növbələşməsi, saat qurşaqları, yerli və qurşaq vaxt anlayışları **(3,4,6)**.

8. Atmosferin tərkibi, quruluşu, Günəş radiasiyası. Havanın temperaturu və onun üfüqi və şaquli paylanması. İlkin Yer atmosferinin yaranması onun qaz tərkibinin dəyişilməsi səbəbləri. Müasir dövrdə atmosferin

sərhədləri, yüksəklikdən asılı olaraq atmosferin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin dəyişməsi. Onun daxili quruluşu: troposfer, stratosfer, mezosfer, termosfer (ionosfer), ekzosfer. «Ozon ekranı» onun əhəmiyyəti, Günəş radiasiyası. Günəş sabiti və solyar (günəş) iqlimi anlayışlarının izahı. Günəş radiasiyasının yer atmosferində paylanma xüsusiyyətləri: səpələnən, düz, udulan, əks olunan (albedo), ümumi günəş radiasiyası anlayışları. Səffaflıq əmsalı, Yer in işıqlanma və istilik qurşaqları. Havanın üfüqi və şaquli paylanma xüsusiyyətləri. Havanın temperaturuna təsir göstərən əsas amillər. Onun coğrafi enlikdən yüksəklikdən asılı olaraq dəyişilməsi. Temperatur inversiyaları. Yer kürəsində havanın temperaturunun sutkalıq, mövsümi və illik dəyişilməsi. Mütəlak maksimum və minimum temperaturlar (3,4,5).

9. Atmosfer təzyiqi. Hava kütlələri. Küləklər. Atmosfer yağıntılarının Yer səthində paylanması. Yer in iqlim qurşaqları və tipləri. Atmosfer təzyiqi. Troposferdə havanın sirkulyasiyası. Yer atmosferində müxtəlif təzyiqlərin yaranması səbəbləri. Coğrafi enlikdən və hündürlükdən asılı olaraq atmosfer təzyiqinin dəyişilməsi. Normal atmosfer təzyiqi. Daimi təzyiq qurşaqları. Barik pillə və barik sahə anlayışları. Siklon və antisiklonlar. Onların ərazinin iqliminin formalaşmasına təsiri. Küləklər. Onların yaranma səbəbləri və növləri, hərəkət istiqaməti. Troposferdə ümumi hava dövranı (sirkulyasiyası). Hava kütlələri, onların tipləri və yarım tipləri.

Atmosferdəki suyun mənbəyi və miqdarı, mütəlak rütubətlik, doyma həddi və nisbi rütubətlik anlayışları. Atmosferdə su dövranı növləri. Su balans. Buxarlanma, mümkün buxarlanma, rütubətlik əmsalı anlayışının mahiyyəti, onların təbii komplekslərin formalaşmasındakı rolu. Bulud, duman, onların yaranması və növləri. Atmosfer

yağıntılarının yaranması və coğrafi paylanması qanunauyğunluqları. Yer in iqlim qurşaqları və tipləri. Yer kürəsində müxtəlif iqlimin yaranma səbəbləri. İqlim qurşaqları, onların təsnifatı, əsas və keçid iqlim qurşaqları. Onların səciyyəvi xüsusiyyətləri və coğrafi yerləşmələri. İqlim tipləri, onların yaranma səbəbləri **(3,4,5,6)**.

10. Hidrosfer, mənşəyi, inkişafı, tərkib hissələri. Dünya okeanı, onun hissələri. Hidrosferin mənşəyi, tərkib hissələri, onlarda suyun paylanması və toplanması. Dünya okeanı, onun yaranması, tərkib hissələri. Dənizlər, onların coğrafi yerləşmələrinə görə qruplaşdırılması. Dünya okeanındakı əsas körfəzlər, boğazlar. Dünya okeanında səviyyə təbəqələri. Orta səviyyə anlayışı **(3,6)**.

11. Dünya okeanı suyunun fiziki-kimyəvi və hidrodinamiki xüsusiyyətləri. Dünya okeanında suyun fiziki-kimyəvi və hidrodinamiki xüsusiyyətləri. Okean suyunun tərkibi, onun dəyişməsi. Okean suyunun duzluluğu. Suyun şəffaflığı. Duzluluğun dünya okeanında qeyri-bərabər paylanması səbəbləri. Okeanda suyun temperaturu, onun coğrafi enlikdən və dərinlikdən asılı olaraq dəyişməsi. Okean suyunun donması. Okean buzları. Okean cərəyanları, onların təsnifatı, coğrafi təbəqənin inkişafına təsirləri. Dalğalar, qabarma və çəkilmələr. Su kütlələri, tipləri və yarım tipləri. Okeanda şaquli sü təbəqələri. Okeanda suyun şaquli və üfüqi dövrəni **(3,5,6)**.

12. Qurunun suları. Çaylar. Göllər. Yeraltı sular. Buzlaqlar. Bataqlıqlar. Qurunun suları. Çay dərələrinin yaranma mərhələləri. Çayın elementləri: yataq, mənbə, mənsəb, çay sistemi şəbəkəsi, hövzəsi, gətirmə konusu, delta, estuari, terraslar, eroziya bazisi, meandrlar və s. Çayların qida mənbələri və axın rejimləri. Çay dərələrinin

uzununa və eninə profilləri, dib və yan eroziya, daşqınlar, sellər və s. Çay şəbəkəsinin yer kürəsində coğrafi paylanma xüsusiyyətləri, onların yerləşməsinə təsir edən əsas amillər. Yer kürəsinin ən böyük çay sistemləri. Çay axımının təsərrüfatın inkişafındakı rolu. Onların ekoloji problemləri. Göllər. Onların təsnifatı. Göl çökəkliklərinin mənşələrinə görə təsnifatı. Axarlı və axarsız, duzlu və şirinsulu göllər. Yer kürəsinin ən mühüm gölləri. Yeraltı sular, onların növləri, yaranma şəraitləri. Yeraltı suların yerləşməsinə iqlim və litoloji amillərin təsiri. Ən böyük artezian hövzələri, mineral və termal bulaqlar. Yeraltı sulardan istifadənin ekoloji problemləri. Buzlaqlar. Daimi donuşluq. Dördüncü dövrdə buzlaşma mərhələləri. Xionosfer anlayışı. Qar xəttinin hündürlüyünün coğrafi enlikdən asılı olaraq dəyişməsi. Qurunun müasir buzlaqları: dağ və materik (örtük) buzlaqları, onların coğrafi paylanması. Materik buzlaqlarının Yer kürəsinin iqliminə təsiri. Daimi donuşluq, yaranma şəraiti. Yer kürəsində daimi donuşluq zonaları. Bataqlıqlar. Bataqlıqların mənşəyinə və yüksəkliklərinə görə təsnifatı. Yer kürəsinin ən böyük bataqlıqları (2,3,5,6).

13. Biosfer, yaranması, inkişaf xüsusiyyətləri. Torpaq və onun coğrafi paylanması. Yer kürəsində həyatın əmələgəlməsi haqqında elmi fərziyyələr. Üzvi aləmin inkişaf mərhələləri. Biosferin yaranması və tərkib hissələri. Canlıların yerin digər xarici təbəqələrinə (atmosfer, hidrosfer, yer qabığı) təsiri. Torpaq örtüyünün yaranmasına təsir edən əsas təbii zonal və azonal amillər. Torpağın münbitliyi. Torpaq profili. Yer kürəsinin əsas torpaq tipləri və onların coğrafi paylanması. Torpaq eroziyası, onların meliorasiyası, rekultivasiyası və mühafizəsi problemləri (3,5,6).

14. Yer səthinin təbii kompleksləri. Təbii zonalar. Landşaftlar və onların təsnifatı. Coğrafi təbəqədə təbii komplekslərin yaranması və inkişaf xüsusiyyətləri. Zonal və azonal təbii komponentlər. Quruda və dünya okeanında təbii komplekslərin dəyişilməsi. Təbii zonalar, onların üfüqi və şaquli istiqamətlərdə qanunauyğun dəyişilməsinə təsir göstərən əsas amillər. Yer kürəsinin əsas təbii zonaları. Dağlarda yüksəklik qurşaqları. Dağların sədd effektinin təbii komplekslərin formalaşmasına təsiri. Landşaftlar, əsas landşaft əmələgətirən zonal və azonal amillər. Təbii və antropogen landşaftlar. Onların taksonomik və morfoloji təsnifatı. Landşaftların inkişafında enlik zonallığı və yüksəklik qurşaqlığı. Landşaftların antropogen təsirlər nəticəsində dəyişilməsi. Səhrələşmə problemləri **(2,3,6)**.

15. Coğrafi mühit. Yer səthi təbiətinə insanların təsiri, ekoloji problemlər. Yer kürəsində coğrafi mühiti yaradan əsas amillər. İnsanların həyatında onun rolu. Coğrafi mühit və ETİ arasındakı ziddiyyətlər. Yer kürəsinin əsas ekoloji problemləri (atmosferin və su hövzələrinin çirklənməsi, ozon qatının məhv olması təhlükəsi, torpaqların deqradasiyası, səhrələşmə, quraqlıq, istixana effekti və iqlimin istiləşməsi və s.) və onların həll edilməsi yolları **(3,5,6)**.

Ədəbiyyat:

Əsas:

1. Колесник С.В. Общие географические закономерности Земли. Москва, 1970, 284 с.
2. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. Москва, 1990, 330 с.
3. Şubayev. L. P. Ümumi yerşünaslıq. Bakı, Maarif, 1985, 452s.

- 4.Çobanzadə M.S. Ümumi yerşünaslığın qısa kursu, ADU,1988
- 5.Боков В.А., Селиверстов Ю.П., Черванев И.Г. Общее землеведение. СПб, 1998, 372 с.
- 6.Савцова Т.М. Общее землеведение. Москва, 2005, 416 с.
7. Museyibov M.A., Budaqov B.A., Şirinov N.Ş. Ümumi geomorfologiya. Bakı, 2012.303 s.

Əlavə: .

8. Рельеф среды жизни человека (Отв. Ред. Э.А.Лихачева, Д.А.Тимофеев). Москва,2002. 640 с.